

Linguistica ONLINE. Added: January, 30th 2006.

http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/valcakova/val-001.pdf
ISSN 1801-5336

Církevněslovanské expanze v materiálech Etymologického slovníku jazyka staroslověnského^[*]

Pavla Valčáková

Církevní slovanština, nejstarší spisovný slovanský jazyk, vznikla pro potřeby církve a užívalo se jí jako jazyka velkého písemnictví, zachovaného v rozličných pozdějších úpravách od 10. do 18. stol. Vedle základního domácího jazykového materiálu se na slovní zásobě církevní slovanštiny nejvíc projevil vliv jazyka překládaných předloh, především řečtiny, odkud je v církevní slovanštině řada přímých výpůjček, především liturgické, hagiografické, homiletické a právní termíny, ale i termíny filozofické, přírodovědné a názvy biblických reálií (*ЕВАНГЕЛІЕ, ЕПІСКОПЪ, ИКОНОМЪ, ФИЛОСОФЪ, СЪДИИ, ОНАГРЪ, ФИННИКЪ, ЛЕНТИИ, ХИТОНЪ* apod.). Prostřednictvím řečtiny vnikly do církevní slovanštiny i hebraismy (*МАМОНА, МАНЫНА, МЕСІА, ПАСХА*). Značný vliv měla také latina; některé výpůjčky z ní přešly prostřednictvím řečtiny do církevní slovanštiny (např. *КІНІТЬСЯ, КЕСАРЬ*). Její hovorová podoba přecházela do dialektu Slovanů a odtud se dostala i do jejich spisovného jazyka (*ОЦЬТЪ, КЪНОТРА, МЪНИХЪ*). Především jako prostředník pro přejetí výrazů z latiny působila stará horní němčina (*ПОПЪ, ПАПЕЖЪ*), některá slova (např. *РОВАНИЕ*) jsou však z ní přejata přímo. V oblasti Balkánu přešla do csl. slova turkotatarského (*САНЪ*) nebo orientálního původu (*ВИСЬРЪ*).

V této podobě plnila církevní slovanština od svého vzniku v době cyrilometodějské po dlouhou dobu u slovanských národů úlohu jediného písemného a spisovného jazyka. Měla těsné styky s většinou slovanských spisovných jazyků, pronikla i na území neslovanské, zvláště k Rumunům. O církevněslovanských expanzích v jednotlivých jazycích se sporadicky zmiňují některé výkladové, dvoujazyčné i etymologické slovníky těchto jazyků, zřídka se některými církevními slavismy zabývají články v odborných publikacích. Soustavně se ve svých heslech zabývá expanzemi z církevní slovanštiny do jiných jazyků, slovanských i neslovanských, teprve Etymologický slovník jazyka

staroslověnského (dále ESJS)¹, Podle materiálů dosud vydaných dvanácti sešitů (*а – РАСТІ*) expandovalo nejvíce csl. slov do slovanských jazyků (téměř 350), z toho asi 140 jsou ruské církevní slavismy. Velký počet slov byl přejat z církevní slovanštiny do rumunštiny – více než 300. Přejetí do ostatních jazyků (maďarštiny, albánštiny, germánských jazyků, řečtiny apod.) jsou málo početná. Kumulace přejetí do různých jazyků u jednotlivého církevněslovanského termínu umožňuje lépe sledovat případné změny, jimiž slovo během expanze prochází.

Je běžné, že slova z církevní slovanštiny ovlivňují určitým způsobem jazyk, do kterého expandují, a naopak jsou přejímajícím jazykem ovlivňována. Vedle změn hláskoslovných a tvaroslovných, v každém jazyce odlišných, dochází někdy pod vlivem církevněslovanského termínu v různých jazycích k tvorbě nových slov. Příkladem mohou být csl. kompozita s *БЛАГО-, ИНО-, МЪНОГО-*, která se šířila do jiných jazyků a pod jejichž slovtvorným vlivem vznikla v těchto jazycích řada dalších kompozit (např. r. *blagovospitannyj*, sch. st. *blagòber*, sch. *blagogovorac*, *blagorastan*, *blagouman*, r. *inobytiĭe*, *inogoròdnyj*, sch. *inòkupan*, r. *mногоàktnyj*, *mногоàtomnyj*, *mногозарjàdnyj*, sch. *mногоbradan*, *mногобриžan*, *mногоfelan* aj.).

U některých slov, přejatých z církevní slovanštiny, dochází k sémantickému posunu. Z csl. *БЛАГЪ* ‘dobrý, milý, příjemný’ je patrně i str. *blagyi* ‘zběsilý, divoký, zlý, nedobrý’. Významový posun ‘dobrý’ → ‘zlý’ lze vysvětlit buď jako antonymní tabu nebo jako lidovou interpretaci oficiálního přídomku jurodivých, náboženských asketů a fanatiků v Rusku ve 14.-16. stol., které církev označovala pozitivním *blagyi*, ale jejichž jednání bylo často společensky neúnosné. Negativní význam přešel ze staré ruštiny do ruských dialektů, do br. *blahi* ‘bezecný, špatný, nezdravý’ a do ukr. *blahyj* ‘slabý, ubohý’, z br. dále do lit. *blògas*, lot. *blāgs* ‘špatný, zlý’ a z ukr. do p. *blahy*, dial. *blagi* ‘bezecný, slabý’. Méně pravděpodobná je rekonstrukce psl. *blagъ* ‘špatný aj.’, etymologicky odlišného od *bolgъ* (Berneker [1] 1, 58; Machek [2] s.v. *bláhový*; Bezljaj [3] s.v. *lagój* aj.). – Stsl. *КІВОТЪ* ‘schránka, skříňka’ je doloženo ve speciálních významech ‘archa úmluvy, tj. skříň s deskami Desatera’ a ‘archa Noemova’, tradovaných v starozákonních textech Septuaginty. Csl. *КІВОТЪ/КІВОТЬ* bylo přejato do rum. arch. *chivot* tv., ale i ‘tabernákulum, schránka na monstranci’ (Tiktin 348 [4] a Rosetti 1954, 44 [5]) a snad i do srb. st. *kivot*, sch. cír. *čivot* ‘relikviář’ a r. st. a dial. *kivót*, *kiót* ‘dřevěná police či skříňka na uchovávání ikon’. U r. dial. *kiót* vznikl patrně význam ‘náhrobek, náhrobní trámová konstrukce se sedlovou střešou’ kontaminací

[*] Also to be published in the proceedings of the international conference *Cyril a Metod, Slovensko a Európa*, May, 25th – 29th 2005, Trnava, Slovakian Republic. Reproduced with permission. [Editor’s note]

¹ *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* připravuje etymologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR v Brně. Vychází od r. 1989 v nakladatelství Academia (red. E. Havlová, A. Erhart, I. Janyšková). Slovník vychází z materiálu *Slovníku jazyka staroslověnského*. Red. J. Kurz a Z. Hauptová (1958–1997).

s rcsl. *киворъ* ‘baldachýn’ a ‘krabička mající podobu domku, popř. náhrobek’, ke ztrátě –v- došlo snad alegrovým krácením (Vasmer [6] 1, 554). — Csl. *внсьръ* ‘perla’, kulturní slovo orientálního původu, bylo přejato do vsl. *biser* ‘perla, perly’, stč. *biser* ‘kamének, perla’ (od 14. stol., zřejmě z emauzských hlaholských textů). Sporná je csl. expanze do polštiny, kde je slovo až od 15. stol. (snad vlivem staré češtiny?) a kde se zkrátilo s lat. *byssus* ‘drahocenná látka’ a dalo vznik p. *bisior* ‘vzácná látka; perly’. — Stsl. etnonymum *Българинъ*, které se uchovalo jen ve tvaru ak. pl. *Българы* ‘Bulharsko’, se snad knižní cestou nebo přes živé slovanské jazyky dostalo do střlat. *Bulgarus*, kde se specializovalo na označení sekty bogomilů, vzniklé v 10. stol. v Bulharsku. (Odtud sémantickým posunem ‘heretik’ → ‘sodomita’ vzniklo např. it. *buggerare*, dial. *buz'zarare* ‘šidit, bulikovat’ > č. *buzerovat* apod., nebo fr. *bougre*, arch. ‘zvrhlík, sodomita’, nověji pokleslé v nadávku ‘mizera, rošťák’, odkud snad č. expr. *bugr*). — U chcsl. *глума* ‘žert’ nedošlo sice k sémantickému posunu, slovo přešlo do stč. jako *hluma* m. ‘herec, kejklíč’, jako české nomen proprium *Hluma* (Flajšhans, SbPastnec [7] 27n) však tento význam v povědomí veřejnosti ztratilo.

Často je totéž slovo přejato **z církevní slovanštiny jen do některých jazyků**, odkud je potom přejímáno dál prostřednictvím jazyků živých. — Např. b. *kandilo*, mk. *kandilo*, sch. *kāndilo*, str., r. dial. *kandilo* a také rum. mold. *candelă/candilă* ‘olejová lampa, zavěšovaná před svaté obrazy či pokládaná na hroby’ (SDEM [8] 172; Tiktin 274n) jsou z csl. *кандило* ‘lampa’. Jsl. maskulina — b. *kandil*, mk. *kandil*, sch. *kāndil*, *kāndīl* ‘olejová či elektrická svítlna svítící při muslimských svátcích na minaretu’ — jsou přejata prostřednictvím tur. *kandil* ‘lampa’ (Mikl. 1890 [9], 142; Berneker 1, 480; Skok [10] 2, 33 aj.), zatímco sch. formy s –e- (*kāndel*, *kāndela*) jsou patrně výsledkem vlivu středolat. literárního *candēla* nebo it. *candela* (Rj [11], 4, 818, Skok l.c.).

Hlavním problémem církevněslovanských expanzí je skutečnost, že **přímé přejetí z církevní slovanštiny často nelze spolehlivě odlišit od přejetí prostřednictvím jiných jazyků**, otázka přejetí je sporná. — B. *kátizma*, sch. *katizma* a r. *kafizma* chápou někteří (např. Rj 4, 897) jako přejetí z csl. *каѡизма* ‘církevní termín pro každý z 20 úseků, na něž byl v liturgii rozdělen žaltář pro usnadnění četby a vnímání’. Nelze však vyloučit ani názor, že jde o přímé přejetí z řečtiny, ze střř. *κάθισμα* tv. (Vasmer 1944 [12], 76; Vasmer 1909 [13], 83; přejímá BER [14] 2, 273 aj.). — Sch. *farisej* a vsl. *farisěj* je možná z csl. *фарисѣи* ‘farizej, ve starověké Palestině příslušník židovské nábožensko-politické sekty, která si činila nárok na samostatný výklad Mojžišova zákona’, nelze však odlišit od přejetí přes latinu a další evropské jazyky. — O csl. *пѣнасъ*, *пѣнагъ* jako o jednom z možných pramenů strum. *pening* ‘malá mince’ uvažuje Tiktin (1143). Z hláskových důvodů je však pravděpodobnější jeho germánský původ: slovanská slova jsou pokládána za starou, už psl. výpůjčku z germ. *penning-, dále nejasného.

Jindy je naopak slovo **pokládáno za přejetí z živých jazyků, i když ve skutečnosti jde o přejetí z církevní slovanštiny**. — Např. srb. arch. *litra* ‘libra, jednotka váhy a duté míry (0,328 kg)’ je patrně přejetí z csl. *литра*, Skok (2, 309) je však mylně považuje za balkánský grécismus, rozšířený prostřednictvím střlat. *litra* ‘jednotka duté míry’. — Přestože Černych 1993 [15] (2, s. 3) pochybuje o přejetí z csl. *папрѣтъ* ‘(chrámová) předsíň’ u r. a ukr. *pápert* ‘kryté prostranství před vchodem do pravoslavného chrámu’ a od nich přejatého br. *páperc* tv., jsou tato slova z církevní slovanštiny (ESBr [16] 8, 155).

Obtížně se určuje církevněslovanský původ a cesty přejetí u **evropeismů**, slov užívaných ve většině evropských a v části neevropských jazyků. — Slovo *философия* je doloženo ve všech slovanských jazycích vyjma plb. a pom., ale ani v jihoslovanských a východoslovanských jazycích nelze počítat pouze s expanzí z csl., protože se jedná o typické kulturní slovo, rozšířené i v jazycích neslovanských. — Csl. *догѣматъ* přešlo do sch. arch. *dōgmat* m., *dogmata* f., vsl. *dōgmat* (v. Vasmer 1909, 3, Šanskij [17] aj.); z ruštiny je přejato b. kniž. *dogmát* a patrně i p. *dogmat*. Forma *dogma* přešla do většiny slovanských jazyků jako mladší evropeismus. — Z csl. *динари* je vsl. *dinárj* a strum. *dinariu*, vše ‘denár, dinár’. Rozsah csl. vlivu však nelze bezpečně určit, neboť jde o kulturní termín s velkou migrací. Do jsl. *dinar* (sch. sln. aj.) přišlo slovo zřejmě tureckým prostřednictvím (z per. arab. *dīnār*, přejatého ze střř.). Původně šlo o označení římské stříbrné mince, ražené od 3. stol. př. n. l. do 4. stol. n. l., hodnotově ekvivalentní drachmě (v tomto významu je v Novém zákoně, odtud v evangelních textech apod.). Od 9. stol. se šíří po Evropě denár z francké říše; v tomto smyslu šlo ve stsl. době o aktuální platidlo. — Csl. *митрополита* ‘sídlu metropolitu (biskupa, spravujícího církevní provincii (eparchii), jemuž jsou podřízeni biskupové jiných připojených diecézí)’ proniklo za současného přispění střední a nové řečtiny do jazyků pravoslavných oblastí, kde se hodnotí jako lexém církevní, případně archaický (b. mk. *mitropolija*, srb. *mitropòlija*, r. *mitropólja*, odtud br. *mitrapólja*, ukr. *mytropólja*, vše ‘diecéze metropolitu’ či ‘sídlu, palác metropolitův’). Z csl. je i rum. *mitropolie* ‘sídlu metropolitu’, ‘metropolitní kostel’, ‘metropole’. Ale sln. *metropolija* a č. st. *metropole* tv. jsou slova citovaná. Jako mladší internacionalismus s významem ‘hlavní město’ je slovo doloženo ve všech slovanských jazycích. — Csl. *демонъ* ‘zlý duch’ expandovalo do r. *démon*, prostřednictvím ruštiny bylo přejato do b. *démon*, mk. *demon*, br. *déman*, ukr. *démon* a rum. *demon*, vše ‘d’ábel, démon’. Sln. a zsl. výrazy jsou však evropeismy z latiny a ze západoevropských jazyků. — Csl. toponymum *цѣсарѣ градъ* ‘Cařihrad, Konstantinopol’ bylo přejato do východoslovanských a jihoslovanských jazyků, srov. b. mk. *Carigrad* (KBE [18] 3, 117; PravMak. [19] 590), sch. *Cäigräd*, sln. *Carigrad*, str. *Cēsarьgorodъ*, *Cьsarьgorodъ*, r. st. *Car'grád*. Z východoslovanských a jihoslovanských jazyků přešlo jméno do jazyků západoslovanských a do rumunštiny (č. st. *Car(o)hrad*, č. *Cařihrad*, slk. *Carihrad*, hl. *Carihród*, p. *Carogród*; rum. *Țarigrad*, *Țaligrad*). Původně tak byly

označovány obě metropole římského imperia – Řím i Konstantinopol (srov. Lid.-Sc. [20] 310), v stsl. památkách jen Konstantinopol, což je dáno orientací staroslověnské kultury na Byzanc. Častěji je souběžně se vyskytující název *константиный градъ* apod., který je i v kanonických památkách (Cloz [21], Supr [22]), v Životě Konstantinově a v kalendáři v evangeliáři Ostromirově a v apoštoláři Ochridském jsou názvy oba.

Je-li slovo církevní slavismus nebo jde-li o přejetí prostřednictvím živých jazyků, pomáhá zčásti objasnit mj. i **srovnání významu csl. slova a slov přejatých**, jak ukazují následující příklady. — Např. rum. *pir* ‘pýr’ označuje Tiktin (1167) jako přejetí z csl. *пѣро* ‘pšenice špalda’, spíše je však přejato z živých jihoslovanských jazyků, kde se s významem ‘pýr’ vyskytuje. — Rum. *țeară* ‘zašpičatělá dřevěná nebo kovová tyč, kůl, osten aj.’ je spíše než z csl. *прѣцѣпѣти* ‘naroubovat’ (tak Tiktin 1570n) přejato z živých slovanských jazyků, srov. např. všesl. *сѣръ* ‘hůl sloužící k různým účelům’, původně ‘odštípnutý, odlomený kus dřeva’. — Ukrajinský etymologický slovník (ESUkr [23] 3, 546) uvádí, že r. dial. *mša* je z csl. *мѣша* ‘mše’, zatímco ukr. a br. *mša* jsou z polštiny. Vzhledem k tomu, že r. *mša* se vyskytuje na jihu a západě (v. Vasmer), je i v ruštině pravděpodobnější přejetí z polštiny, a to i vzhledem k významu ‘katolická mše’.

Z výše uvedených dokladů jednotlivých církevněslovanských expanzí je patrné, že nelze vždy bezpečně rozlišit přejetí z církevní slovanštiny od přejetí ze živých slovanských jazyků. Uvedením sporných případů a případným zpochybněním některých mylných expanzí podněcuje Etymologický slovník jazyka staroslověnského vznik nových prací o vlivu církevní slovanštiny na další jazyky a tím také ukazuje její důležitost jako mezinárodního kulturního jazyka své doby.

LITERATURA:

- [1] Berneker Berneker, E.: Slavisches etymologisches Wörterbuch 1-2. Heidelberg 1908-1914.
 [2] Machek Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha 1957. Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1968.
 [3] Bezlaj Bezlaj, F.: Etimologiški slovar slovenskega jezika. Ljubljana 1976n.
 [4] Tiktin Tiktin, H.: Dicționar român-german 1-3. București 1903-1925.
 [5] Rosetti 1954 Rosetti, A.: Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. 6-12). București 1954.
 [6] Vasmer Vasmer, M.: Russisches etymologisches Wörterbuch. 1-3. Heidelberg 1953-1958.

- [7] SbPastrnek Slovanský sborník, věnovaný prof. F. Pastrnkovi, rektoru UK, k 70. narozeninám. Praha 1923.
 [8] SDEM Skurt dikcionar etimoložik al limbij moldoveneșt'. Red. N. Rajevskij, M. Gabinskij. Kišinev 1978.
 [9] Mikl. 1890 Miklosich, F.: Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Nachtrag 1-2. Wien 1888-1890.
 [10] Skok Skok, P.: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1-4. Vydal V. Putanec. Zagreb 1971-1974.
 [11] Rj Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1-19. Zagreb 1880-1967.
 [12] Vasmer 1944 Vasmer, M.: Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen. Berlin 1944.
 [13] Vasmer 1909 Vasmer, M.: Greko-slavjanskije etjudy. 2-3. S. Peterburg 1907 a 1909.
 [14] BER Bălgarski etimologičen rečnik. Red. V. Georgiev. Sofija 1962n.
 [15] Černych Černych, P. Ja.: Istoriko-etimologičeskij slovar' sovremennogo 1993 russkogo jazyka. Sv. 1-2. Moskva 1993.
 [16] ESBr Etymalahičny sloŭnik belaruskaj movy. Red. V. U. Martynaŭ. Minsk 1978n.
 [17] Šanskij Šanskij, N. M. a kol.: Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Moskva 1963n.
 [18] KBE Kratka bălgarska enciklopedija 1-5. Red. V. Georgiev. Sofija 1963n.
 [19] PravMak. Pravopis na makedonskiot literaturnen jazik. Skopje 1970.
 [20] Liddell-Scott Liddell, H. G.-Scott, R.: A Greek-English Lexicon. Oxford 1953.
 [21] Cloz Clozianus. Glagolita Clozův. Část hlholského homiliáře XI. stol. Vyd. Dostál A., Praha 1959.
 [22] Supr Suprasl'skaja rukopis'. Kodex Supraslský, homiliář psaný cyrilicí z XI. stol. Vyd. Severjanov S., Sankt Peterburg 1904.
 [23] ESUkr Etymolohičnyj slovnyk ukrajins'koji movy. Red. O. S. Mel'nyčuk. Kyjiv 1982n.